

TÜRK DİLLERİNDE BEN, SEN, O ZAMİRLERİNİN ÇEKİMLENMESİ*

A. Marhaba TURSINOVA**

Aktaran: Arş. Gör. Esra YAVUZ***

Türk dilleriyle ilgili tarihî-karşılaştırmalı araştırma yapmak, günümüzde yaşayan akraba dillerin kendine has farklılıklarını, ortak Türklük göstergelerini bilmeye imkân sağlar. Bu günümüz Türk dillerinin gelişme, kalıplaşma dönemlerinde her birinin kendine özgü yöntemlerinin ve gelişim kurallarının olmasındandır. Günümüz Türk dillerinin karşılaştırmalı biçimbilgisi çalışmalarında kelime grupları, yapım ekleri, çekim eklerinin gelişim tarihi, günümüz dillerindeki görünümü gibi meseleler araştırılmaktadır. Bu meseleleri araştırmada tarihî-karşılaştırmalı incelemenin önemi oldukça büyüktür. Akraba Türk dillerinin ortaklığını ispatlayan, benzerliğini gösteren hususlardan biri de çekim ekleridir. Günümüz Türk dillerindeki çekim eklerinin karşılaştırmasında eklerin çeşitliliğindeki fonetik farklılıklar, sayısal farklılıklar, hal çekimi ile iyelik çekimindeki farklılıkları dile getirmek mümkündür. Bu gibi farklılıklardan biri de zamirlerin çekimlenmesinde görülür. Türkoloji’de şahıs zamirleri türemiş kelimeler arasında yer alır. **Örnek:**

<i>Meniñ sabımın sımadı.</i>	“Benim sözümü değıştirmedı.”
<i>Sini tabğaçıñ ölüртеçi tirmen.</i>	“Seni Çin öldüreceк diyorum.”
<i>Anı irtimiz.</i>	“Onu (onları) kovduk.”

Ben, men, sin, an şahıs zamirlerinin iki unsurdan oluştuğunu ilk kez V. V. Radlof iddia etmiştir. Şahıs zamirini oluşturan *n* sesinin kaynağında birçok tartışmalı fikri inceleyen Ä. İbatov “*Qazaq Tilindegi Esimdikter Tariyxınan*” isimli eserinde *n* sesinin ilgi halinden meydana geldiği sonucuna ulaşmıştır (İbatov 1966).

Eski Türk yazıtlarında şahıs zamirlerinin çokluğu için *biz, siz* zamirleri kullanılır. **Örnek:**

<i>Sizime altmış yaşında adırılıtm.</i>	“Sizden altmış yaşında ayrıldım.”
<i>Biziñ sü atuw turuq</i>	“Bizim askerin atı zayıf.”

* TURSINOVA, M. A. (2012). “Türki Tilderindegi Men, Sen, Ol Esimdikteriniñ Septelüwi”. Almatı: *Xabarşı Vestnik, Abay Atındağı QazUPUW’dıñ Xabarısı, “Filologiya” seriyası. 2(40). 11-16.*

**Doç., E. A. Böketov Karağandı Devlet Üniversitesi Kazak Dil Bilimi Kürsüsü (t_marhaba@mail.ru)

*** Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, esra.yavuz@atauni.edu.tr.

Türkoloji’de siz ve biz kelimelerinin de iki unsurdan oluştuğu yönünde görüşler var: *bi+z*, *si+z*. Kökte ikilik ya da çokluk manasını göstermek için *-z* eki eklenir (Esenqulov 1976: s. 178). Şahıs zamirlerinin bunun dışındaki farklı kullanımlarına *Abay QazUPUW’un Xabarşısı “Filologiya” serisi, №2 (40), 2012/12*’de rastlanır: isimlerden, şart kipinden yapılan yüklem görevindeki gövdeden sonra II., III. tekil şahıs zamirleri (*sen, ol*) gelir. Tam olarak bu kullanılışa sahip şahıs zamirleri kendi gerçek anlamında değil, çekim eki görevinde kullanılır. **Örnek:**

<i>Ol bunda ol.</i>	“O burada.”
<i>Munu tilemese seň.</i>	“Bunu istemezsin.”

Ancak zamirlere, bu şekilde oluşan cümlelerin hepsinde aynı şekilde rastlanmadığı bilinmektedir (Aydarov, Qurışjanov, Tomanov 1971: s. 165). Zamirlerin çekimlenmesindeki, özellikle, şahıs zamirlerindeki farklılık diğer kelime grupları ile karşılaştırıldığında açık bir şekilde fark edilir. Bu Kazak ya da diğer Türk dillerinde, ayrıca eski Türk yazıtlarında da yer alır. Burada;

1. *Men, sen, ol* kelimelerinin ilgi hâlindeki yapısı
2. *Men, sen, ol* kelimelerinin yönelme hâlindeki yapısı
3. *Men, sen, ol* kelimelerinin yükleme hâlindeki yapısı
4. *Men, sen, ol* kelimelerinin çıkma hâlindeki yapısı
5. Vasıta halindeki *ı, i* seslerinin oluşumu,
6. Bazı dillerdeki işaret zamirlerinin çekimlenmesindeki farklılıklar gibi hususlar etkili olur.

Türkoloji’de *men, sen ol, biz, siz* vb. zamirlerin etimolojik olarak iki bileşene ayrılmalarıyla ilgili bir görüş vardır: *me+n, se+n, si+z, bi+z* gibi. Burada *siz, biz* zamirlerindeki *-z* çokluk anlamı bildiren ek olarak kabul edilir. “*men, sen*” kelimelerindeki *-n* sesi hakkında ise farklı görüşler mevcuttur. O görüşlerin ilki, *-n* sesinin ara ses veya kaynaştırma ünsüzü; ikincisi “değişken” gösterge; üçüncüsü ise ilgi hâlinin kısaltılmış şekli olduğu yönündedir (İbatov 1966: s. 12-13).

Kazak dilinde *men, sen, ol* kelimelerine ilgi, yükleme, çıkma hâlleri eklendiğinde *-n* sesi düşer: *meniñ, meni, menen*. Bu kullanımın diğer Türk dillerindeki durumunu söylemeden önce eski Türk yazıtlarındaki kullanılışına değinecek olursak, eski yazıtlarda *men, sen* zamirlerinin *beniñ, meniñ, beni, meni, miniten (menen), siniten (senen)* şeklinde çekimlendiği görülür.

Orhon-Yenisey yazıtlarında şahıs zamirlerinin çekimlenme kalıbı: *beniñ, meniñ* (ilgi); *baña, saña* (yönelme); *beni, bizni, seni* (yükleme); *anta, bizinde* (bulunma) şeklindedir. Eski Uygur yazıtlarında ise şahıs zamirlerinin çekimlenmesi aşağıdaki gibidir:

Hal Ekleri	TEKLİK			ÇOKLUK		
Yalın	<i>men</i>	<i>sen</i>	<i>ol</i>	<i>biz</i>	<i>siz</i>	<i>olar</i>
İlgi	<i>meniñ</i>	<i>seniñ</i>	<i>onuñ</i>	<i>bizniñ</i>	<i>sizniñ</i>	<i>olaruñ</i>
Yönelme	<i>maña</i>	<i>saña</i>	<i>aña, añar</i>	<i>bizke</i>	<i>sizleriñe</i>	<i>olarqa</i>
Yükleme	<i>meni</i>	<i>seni</i>	<i>anı</i>	<i>bizni</i>	<i>sizni,</i> <i>sizleriñi</i>	<i>olaru</i>
Bulunma	<i>mente</i>	<i>sinte</i>	<i>anta</i>	<i>bizte</i>	<i>sizlerte</i>	<i>olarda</i>
Çıkma	<i>miniten</i>	<i>siniten</i>	<i>anıntın</i>	<i>bizniden</i>	<i>siznidin</i>	<i>olardın</i>

Mahmud Kaşgari'nin sözlüğünde şahıs zamirleri teklik kalıbında (*meniñ, seniñ, onuñ*) ilgi eki *-iñ*, çokluk kalıbında ise (*bizniñ, sizniñ*) ilgi eki *-niñ* şeklinde eklenir. Ancak, *biz* zamirinin ilgi hâlinde *biziñ (-iñ)* şeklinde kalıplaşmasına da rastlanır. Buna göre, *siz* zamirinin ilgi hâlinde *siziñ* şeklinde de kullanılması muhtemel. Ayrıca, yükleme hâli eki teklikte *-i*, çoklukta *-ni* şeklinde eklenir (*meni, bizni*). Yönelme hâli eki teklikte *-e, -na, (-ğar), -ğa* şeklinde (*mene, añar, anğa*), çoklukta *-ge (bizge, sizge)* olarak eklenir. Ayrılma hâli eki geniş, dar ünlülerle geldiği zaman değişime uğrayarak da kullanılmaktadır (*menden, mendin*). 3. şahısta söylenen *ol* zamirinin ilk *o* sesi çekimlendiği zaman *a*'ya ve sondaki *l* sesi *n* 'ye dönüşür. **Örneğin:**

<i>Anıñ üzä yoğurtqan yapıldı.</i>	“Onun üstüne yorgan örtüldü.”
<i>Ol maña su içürdi.</i>	“O bana su içirdi.”
<i>Ol añar qapuğ yaptırdı.</i>	“O ona tuzağı yaptırdı.”

(Aydarov, Qurışjanov, Tomanov 1971).

Günümüz Türk dillerinde *men, sen, ol* kelimelerine ilgi ve yükleme hâli ekleri eklendiğinde fonetik farklılıklarla esas olarak *meniñ, seniñ, onuñ, meni, seni, onu* (fonetik farklılıklarla) şeklinde olduğu görülmektedir: *män/mänim, mäni, sän-sänin, säni, o-onun, onu (Azerbaycan); min-minem, mine, sin-sinen, sine, ul-anıñ, anı (Tatar); men, meen, meni, sen-seen, seni, ol-ooñ, onu (Tuva); men-meniñ, meni, sen-seniñ, seni, ol-onıñ, onu (Türkmen); men-menim, meni, sen-senin', seni, ol-onın', onu (Nogay)* vb. (Dmitriyev 1956).

İlgi ve yükleme hâli eki almış şahıs zamirlerinin durumu eski yazıtlardakiyle aynı şekildedir. Günümüz Türk dillerinde ayrılma hâli eki, köke gelen *-n* sesinin korunması ve *-n* sesi olmadan kullanılışı olmak üzere iki gruba ayrılır. Birinci gruba Kazak (*menen, senen, onan*), Başkurt (*minän, hinän, unan*), Altay (*meneŋ, seneŋ, onoŋ*), Şor (*menen', senen', anan'*) gibi diller; ikinci gruba Azerbaycan (*mändän, sändän, ondan*), Türkmen (*menden, senden, ondan*), Nogay (*mennen, sennen, onnon*), Tatar (*minnän, sinnän, annan*) gibi (Dmitriyev 1956) diller dâhil edilir. Burada ayrılma hâlinin günümüz (Türk) dillerinde farklı şekillerde adlandırılması onun sonradan meydana gelmesiyle alakalı olmalı.

Yönelme hâli eki almış şahıs zamirleri hem eski Türk yazıtlarının dilinde, hem de günümüz Türk dillerinde farklılığıyla dikkat çeker. Günümüz Kazak dilindeki *mağan, sağan* şeklindeki kullanımı eski kaynaklarda *baŋa, maŋa, saŋa, maa, mana, mağa, manğa, mağa, saha, sanğa, saa* (Aydarov, Qırışjanov, Tomanov 1971) şeklindedir. Günümüz Türk dillerindeki kullanılışı dört gruba ayrılmıştır:

1. *Maŋa, saŋa* şeklindeki kullanılışı (fonetik varyantları ile): Azerbaycan – *mänä, sänä*; Çuvaş – *mana, sana*; Türkmen, Uygur – *maŋa, saŋa*; Tatar – *miŋa, siŋa*; Tuva – *meŋee*;
2. *Maga, saga* şeklindeki kullanılışı (fonetik varyantları ile): Nagoy, Kumuk, Kırgız, Şor – *maga, saga*; Hakas – *mağa, sağa*; Altay – *mege, sege*;
3. *Mağan, sağan* şeklindeki kullanılışı: Kazak, Karakalpak – *mağan, sağan*;
4. *Menga, senga* şeklindeki kullanılışı: Özbek – *menga, senga*.

Bu bilgiler bir araya geldiğinde dikkat çeken en önemli farklılık *men, sen* kelimelerinin bazı dillerde kök durumu korunsa da, bazı dillerde *ma, sa* ardından gelen ekler değişir. Bunun şahıs zamirlerinin kökeni ile alakalı olduğu malumdur. Çünkü yazılı kaynaklar ve araştırmacıların eserleri sayesinde *men, sen* kelimelerinin *ma, sa* yapılarından oluştuğu bilinmektedir. *Maŋa, saŋa* şeklindeki kullanılışlara eski Türk yazıtlarında rastlandığını yukarıda söylemiştik. İşte *mana, sana* yapısının fonetik uygunluğunun, yani Türk dillerinde yer alan *n/ŋ* değişimlerinin bulunması gibi. Kısmen, Kırgız, Özbek dilleri ile Kazak dili karşılaştırıldığında *n/ŋ* değişimi fark edilir. Buna Özbek dilindeki *qalin /qalıŋ, qayın / qayıŋ, tanlaş /taŋdav* kelimeleri ile Kırgız dilinde ilgi hâlinin çekimini söylemek mümkündür. Kırgız dilinde (*-nün / -nin, -nun / -nün, -dın / -din, -dun / -dün, -tın / -tin, -tun / -tün*) ilgi hâli eklerinin çeşitliliği diğer dillerdeki gibi *n* vasıtasıyla değil, *n* ile verilir.

Örneğin: *attıŋ – attin, suwdıŋ – suwnun, dosıŋnıŋ – dosuŋdun* gibi.

Yönelme hâli eki almış *men, sen* şahıs zamirlerinin; *ma, me, sa, se* köklerine yönelme hâli eki eklenmesiyle oluştuğu çok açıktır (*maga, saga, mege,*

sege). Bu özellikle Özbek dilinde açıkça görülmektedir. Bu dilde hiçbir değişme olmaksızın *men, sen* zamirlerine –*ga* yönelme hâli eki eklenir (*menga, senga*).

Kazak, Karakalpak dillerindeki kullanımında kendine has farklılıklar dikkati çeker. Bu konuda araştırmacıların farklı görüşleri vardır: Ā. İbatov “*Qazaq Tilindegi Esimdikterdiñ Tarixinan*” isimli eserinde şöyle demektedir:

“... Bu ortaya atılan görüşleri bir araya getirecek olursak, esasen üç grupta toplamak mümkündür:

1. Yönelme hâli eki önce –*garu* olmuş ve sonradan –*gar* şekline, ondan da –*gan* şekline dönüşmüş. Böylece –*garu* > –*gar* > –*gan* olarak kalıplaşmış.
2. Yönelme hâli ekinin son *n* sesi bileşen olarak bilinir ve bu temelde *oğar* > *oğa* > *oğan* demek doğru olur.
3. Göçüşme ile *n* ve *ğ* seslerinin yer değiştirmesi, yani *onğa* > *oğan* olarak kalıplaşması” (İbatov 1966: 69).

Ārsen İbatov söylenen bu görüşlerin hepsini değerlendirirken: “... *şimdi elimizdeki kaynaklarda karşılaşılan ve tüm bilim adamlarının en eski şekli dediği –garu / –garı şeklinin bir vaktiyle –ganu / –ganı gibi varyantlarının olması mümkündür. Bu varyantları son olarak ikiye indirirsek,*

–*garu / garı* > –*gar*

–*ganu / –ganı* > –*gan*

gibi şekillerin oluşması da ihtimal. Öyleyse, –gar gibi –gan şeklinin de yönelme hâlinin eski eklerinden biri olarak tanınması şart” – diye özetlemektedir (İbatov 1966: 70).

Eđer biz kendi görüşümüzü söyleyecek olursak, *ma, sa* köküne –*ga* yönelme hâli eklenmiş, –*n* sesi bizim konuşma dilimize yerleşmiş gibidir. “*Mağa*” diye kullanımının aslında kaynaştırma –*n* sesi işitilir. Buna benzer bir değişim iyelik eklerinde de vardır. Bulunma hâli, hâl çekiminde –*da, –de* eki, iyelik eki eklendiğinde –*ida, –ide* şeklinde olmaktadır. Buradaki –*n* sesi de kaynaştırma sesi olmalı, “*balasıda, akeside*” derken aslında –*n* sesi işitilir. *Mağan, sağan* kelimelerindeki –*n* sesini kaynaştırma sesi ve iyelik eki almış bulunma hâli ile ilişkilendirmemiz bununla alakalıdır.

Türk dilleri arasında, Çuvaş dili şahıs zamirleri açısından özellikle dikkat çeker. Çuvaş dili, şahıs zamirlerinin çekimlenmesi açısından da diğer Türk dillerinden ayrılır. Yalın hâldeki *epe (ben), ese (sen), val (o), epir (biz), esir (siz), vesem (onlar)* kelimeleri çekimlendiğinde diğer Türk dillerine benzer bir hâl alıp, ilgi hâlinde *manan, sanan, unan, pire, sire, vesene*; yönelme hâlinde *mana, sana, ana, pire, sire, vesene*; bulunma hâlinde *manra, sanra, unra, pirente, sirente, vesençe* şeklinde çekimlenir.

Çekim örneklerinde vasıta hâlindeki *ı, i* seslerinin oluşması Kazak dilinin bir farklılığı olarak söylenir. Bu konuda “*Qazaq Grammatikası*”nda: “*Vasıta hâlinin yapısı me-ni-men gibi ayrı bölümlerden oluşur. Burada me kök morfemdir. Bir zamanlar bağımsız anlamlı söz olan nūŋ (şey) ’in fonetik değişikliğe uğrayarak –niŋ biçimbirimine dönüştüğü ve daha sonra kısalarak –ni şeklini aldığı sanılmaktadır. Sondaki –men yapısı ise vasıta hâli ekidir. Bu yapı eskiden tam anlamlı bağlaçlardan mınan / menen > man / men şeklinde meydana gelmiş olan ektir*” diye bahsedilir (Bizakov 2002: 484).

Bu kullanışın diğer Türk dillerindeki şeklini inceleyelim. İlk olarak, vasıta hâli günümüz Türk dillerinin çoğunda bulunmamaktadır. Bu hâl Kazak, Karakalpak, Karaim, Tuva, Tofalar, Hakas, Çuvaş, Yakut gibi dillerde yer alır. İkinci olarak, Kazak diline benzer bir kullanım Karakalpak dilinde de mevcuttur: *menimenen, senimenen, onimenen*. Vasıta hâlinin kullanıldığı diğer dillerde (ekin farklı bir yapıda olmasıyla alakalı) Kazak, Karakalpak dillerindeki gibi bir farklılık yok: Tuva – *mence, sence* (benimle, seninle); Hakas – *minneŋ, sinneŋ*; Çuvaş – *manpa, sanpa*.

ÖRNEKLER:

Kırgız	<i>Anın corugu baarızga maalim.</i>	Hepimiz onun savaşını biliyoruz.
	<i>Menin ceenim on beşte.</i>	Benim yeğenim on beş yaşındadır.
Özbek	<i>Mening xalqım ar vä nâmusni bilâdi.</i>	Benim halkım ar ve namusu bilir.
Altay	<i>Men seğe torko ton kiydirem, çıyrak jakşı atka mindirem.</i>	Ben sana ipek kaftan giydireyim, en güzel ata bindireyim.
	<i>Karındajım meğe ayttı: «Men sen le kojo barattım</i>	Kardeşim bana “Ben de seninle geleceğim” dedi.
Karaim	<i>Anlamım, ne saya boldu.</i>	Sana ne olduğunu anlamadım.
Azerbaycan	<i>Kâh o mänä gulag asdı, kâh män onu dinlädim.</i>	Kâh o beni dinledi, kâh ben onu dinledim.
	<i>Kitabı mänä ver!</i>	Kitabı bana ver!

Nogay	<i>Bugun oğlum meni saga iyberdi.</i>	Bugün oğlum beni sana gönderdi.
Çuvaş	<i>Me sana paşal!</i>	İşte, sana tüfek.
Başkurt	<i>İsimiñ nisik hiniñ?</i>	Senin ismin ne?"
Türkmen	<i>Men, älbetde, ertir size gelerin.</i>	Ben, elbette, sabah size gelirim.

Bazı dillerde işaret zamirlerinin çekimlenmesindeki farklılıkların gövde ve ek arasında meydana geldiği ya da gövde yapısındaki sesin ek eklendiğinde düştüğü söylenebilir. Kazak dilinde *ol, bul, sol* zamirlerindeki *l* sesinin ek eklendiğinde *n* sesine dönüşmesi yahut düşmesi (*buniñ, sonıñ, onıñ, buğan, soğan, oğan*) bu kelimelerin ana kökeniyle ilişkilendirilir. Buna benzer kullanılış Karakalpak (*bul - buniñ*), Başkurt (*bil-biniñ*), Kırgız (*bul-munun*) dillerinde de vardır. Diğer dillerde *l* sesi olmadan kullanıldığı gibi: Azerbaycan, Nogay, Kumuk, Tatar, Özbek, Uygur, Türk, Türkmen vb. – *bu*; Hakas – *pu*; Çuvaş – *ku*; Şor – *po* vb.), Özbek, Uygur dillerinde *bu, şu, u (o), uşa (bu)* kelimelerinin yönelme, bulunma, ayrılma hâlleri çekimlendiğinde *n* sesi ilave edilir.

Örnek:

bu + n + ga (bunga –buğan)

şu + n + ga (şunga –soğan)

u + n + da (unda –onda)

uşa + n + dan (uşandan –osıdan) (Abdurahmonov, Şodmonov, Rafiyev 1995: s. 57).

Çağdaş Kazak dilinde zamirlerin çekimlenme özellikleri diğer kelime grupları ile gelişmiştir. Bu özellikler eski yazıtların dilinde de, diğer Türk dillerinde de yer almaktadır. Tarihi karşılaştırmalı araştırmada bu farklılıklarının oluşma sebebi olarak dilin gelişimi, dilin kendine has özellikleri veya eski şeklini koruması gösterilir. Türk dillerinin gelişimi bu eski zamanlardan başlayarak standartlaşma dönemine kadar birkaç aşamayı öncelikli olarak yerine getirdi. Akraba dillerin fonetiği, söz varlığı veya dilbilgisiyle alakalı genel Türk dillerine ait ortak kuralların olmasının yanı sıra, her bir dilin kendine has farklılıklarının oluşu bu dillerin gelişimini sağladı. Bu, Türk dillerinin gelişme, standartlaşma dönemleriyle ilgili özelliklerden biridir. Türk dillerinin gelişiminin karşılaştırmalı bir şekilde araştırılmasında ortaya çıkan farklılıkların sebebini bilmek için eski kaynaklara dayanarak inceleme yapmak gerekir. Bu sayede çağdaş dilin özelliğini,

diller arası farklılık ve benzerliklerinin sebebini öğrenebiliriz. Karşılaştırmalı yöntem kullanarak araştırma yapmak hem günümüz Türk dillerinin özelliklerini tanıma açısından hem de güncel bir konu olması açısından çok büyük önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Abduraxmonov X., Şolmonov E., Rafiyev A. (1995). *Uzbek Tili*. Toshkent: Ukituvchi.
- Aydarov, Ğ., Qurışjanov Ä., Tomanov M. (1971). *Köne Türki Jazba Eskertkişteriniñ Tili*. Almatı: Mektep Baspası.
- Bizaqov S. (2002). *Qazaq Grammatikası (Fonetika, Sözjasam,, Morfologiya, Sintaksis)*, Astana.
- Dmitriyev, N. K. (1956). *İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih Yazıkov, Chast vtoraya, Morfologiya*. Moskva: İzd. AN SSSR.
- Esenqulov, A. (1976). *Köne Türki Jazba Eskertkişterindegi Qosımşamalar*. Almatı.
- İbatov, Ä. (1966). *Qazaq Tilindegi Esimdikterdiñ Tariyxınan*. Almatı: Ğılım Baspası.